

Юрий БОРИСОВ

УРАТЫ АЙЫЛГЫЛААХ

Саха сириҥ улуустара бэйэлэрин сирдэригэр уутуйан үөскээбит устар ууну сомоҕолуур уус-уран тыллаах олонхоуттарыҥ үйэтитэр туһуттан 1990 сыллартан саҕалаан дыһыардаахтык дыарыктаналлар. Ол курдук Чурапчы, Таатта, Бүлүү, Ньурба, Сунтаар улууһун олонхоуттарыгар аналлаах кинигэлэр тахсыбыттара. Оттон Мэнэ-Ханалас (уруккутунан Мэнэ, Илин Ханалас) олонхоуттарыгар анаммыт кинигэ билингэ диэри сурулла илик. Дьининэн, манньк хайысхалаах үлэ ааспыт үйэ 30-с сыллартан саҕаламмыта. Ол курдук норуот тылынан уус-уран айымньытын хомуйар соруктаах Тыл, литература уонна история научнай чинчийэр институтун көбүлээһининэн, Мэнэ-Ханалас улууһугар фольклору хомуйааччылар корреспондентскай постара тэриллибиттэрэ. Манна В.И. Васильев, Г.А. Захаров, П.П. Захаров, И.Р. Захаров, М.Г. Наумовскай, А.С. Порядин, А.Н. Попов, А.Л. Попов, П.Г. Романов, П.Т. Степанов, Н.И. Степанов, Е.Т. Яковлев, П.Я. Туласынов, И.С. Прохоров, Д. Дмитриев, Ф. Винокуров, сыраларын-сылбаларын биэрэн туран баай матырыйаалы хомуйан Саха сириҥ научнай киинин архыыбыгар туттарбыттара. Хомойуох иһин, архыып матырыйаалларыгар сорохтор ааттара толору суруллубатах.

1946-1962 сыллар саҕана «Норуот айымньытын дьэитин» («Дом народного творчества») үлэһиттэрэ П.Н. Попов, К.Н. Дьячковский, Х.И. Константинов, А.Л. Попов, П.Д. Романов, Г.У. Эргис, С. Максимов, Васильев Мэнэ-Ханалас оройуонун олонхоуттарыттан айымньыларын суруйан архыыпка туттарбыттара биллэр.

Ону тэнэ энтузиаст фольклористар А.В. Порядин, П.Н. Дмитриев, А.Д. Социн, В.Р. Уломжинская, Н.Л. Игнатьев-Билгэ, А.М. Апросимов бэйэлэрин улуустарын фольклорун хомуйбуттара уонна кизн эйгэбэ тарҕатарга дьулуспуттара, араас сылларга хаһыакка, кинигэбэ бэлиэтээһиннэри суруйбуттара.

Билингэ кэмнэ манньк хабааннаах үлэ салҕанар. Ол курдук быйылгы

Республикатааҕы Олонхо ыһыаҕын көрсө 2012-2013 сс. М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федеральной университет Олонхо научнай-чинчийэр институтта уонна Мэнэ-Ханаластааҕы Олонхо Ассоциацията улуус олонхоуттарыҥ үөрэтиигэ үгүс үлэни ыттыбыт. Үлэли сылдьан көрдөххө, Мэнэ-Ханаласка элбэх олонхоут олоро сылдыбыта киһини сөхтөрөр. Бүгүҥнү туругунан, бу улууска барыта 230 олонхоут олон, айан-туган, ыллаан-туойан ааспыт эбит диэн түмүккэ кэллибит.

Маньаха Моорук нэһилиэгин литературнай музейын сэбиэдиссэйэ, учуутал Аполлон Михайлович Апросимов өнөтө улахан. Мэнэ-Ханалас улууһун олонхоуттарыҥ барыларын кэриэтэ билэрин киһи эрэ сөбүөн курдук. Кини дирин хорутуулаах чинчийиитин түмүгэр барыта 100-тэн тахса олонхоут Мэнэ сиригэр үөскээн-төрөөн, ыллаан-туойан ааспыт эбит диэн испиһиһгэр киллэрбит. Ону таһынан бу олонхоуттар кимтэн кииннээхтэригэр, туохтан тууралаахтарыгар тийэ билэр буолан, кинилэр төрүүчүлэрин кытта онорбут.

Аполлон Михайлович бу үлэтин тирэх оностон, эбии Саха Республикатын Национальнай архыыбыттан, Саха сириҥ наукаларын киинин архыыбыттан, эпосовед В.В. Илларионов дипломнай үлэтин матырыйаалыттан, Майатааҕы районнай библиотекаттан, научнай, краеведческэй уонна периодическэй литератураттан, нэһиликтэр рапортарыҥ матырыйаалларыттан, отонноотоххо оноойук туоларын курдук, кыра-кыра сибидиэннэлэри сапка тиһэр кэриэтэ хомуйдубут.

Биллэрин курдук, түгү былыргыттан саха омук олоҕурбут, үйэттэн-үйэбэ бэриллэн кэлбит үс идэлээх этэ. Ол курдук саамай үрдүкү, тумус туттуллар – уус идэтэ, онтон ойуун, ол кэнниттэн олонхоут. Хаһан баҕарар буоларын курдук, хас да идэни тэнинэн баһылаабыт дэгиттэр талааннаах дьон билигин да, былыр да бааллара. Бу ыстатыйаҕа биһиги оннук идэлээх олонхоут дьоннор тустарынан сырдатарга сананныбыт.

Ойууттар, удаҕаттар тыл иччилээх күүһүн-күдэбин ингэриммит буоланнар, анаан-минээн олонхолуур түгүнэрэ Мэнэ-Ханалас улууһугар ойучу бэлиэтэнэр. Ол курдук, Моорук нэһилиэгэр – Апросимова Татьяна Анисимовна – Татыһаас удаҕан, I Моорук нэһилиэгиттэн – Макаров Василий Васильевич – Ньоборулла ойуун, II Наахара нэһилиэгиттэн – Абрамов Петр Афанасьевич – Алаадьы ойуун, Аргунов Иннокентий – Дьалкыһыап ойуун, Алтан нэһилиэгэр – Огорокова – Кыһытыыр удаҕан, Тарабай нэһилиэгэр – Николай Никитич Яковлев – Куруппа ойуун олонголообуттара сэһэн-кэпсэл буолан дьон өйүгэр хаалбыт.

Холобура, Абрамов Петр Афанасьевич – Алаадьы ойуун – кэнники кэмнэрдээҕи ойууннартан биер биллилээхтэрэ. Кини Куруппа, Бырыдаһап курдук улахан ойууттары кытта биер кэмнэ төрөөн-үөскээн ааспыта, кинилэр бэйэлэрин дьобурдарын, талааннарын туһаммататара, ойуун быһытынан трагическэй дьылҕаламмыттарыҥ туһунан В.Р. Уломжинская суруйар.

Кини туһунан Саха сириҥ наукаларын академиятын архыыбыгар баар П.Т. Степанов фольклорист бэлиэтээһинигэр 12 сааһыттан саҕалаан олонголообут, 40 сааһыгар олонхотун тохтотон ойуун буолан барбыт, бэрт өр кэм кистэнэн сылдыбыт диэн этиллэр. Кини: «Тонус уола бууттаах Чоос муос тайахтаах Мун-Таан бухатыыр» диэн олонголооҕо биллэр. (5 ф. 8 оп. 145 ед. хр. 42 л.л. 18 л.).

Ону таһынан, Алаадьы Ойуун кырыыстарын, алгыстарын сурукка киллэриинэн дыарыктаммыт учуутал, фольклорист, этнограф П.Т. Степанов бэйэтэ кини туһунан: «Чахчы улахан хомуһуннаах ойуун. Кини кырыыстарын суруйарбар элбэх эрэйим барбыта. Арыт күн тугу да сатаан эпэт буолан хаалара. Ардыгар хомуһуна киирэн, испиһиттэн имэнэрэн, тохтобула суох этэр буолара. Оччоҕо күнү-түүнү аахсыбакка, аһаабакка-сизбэккэ, утуйбакка-сынньаммакка сүүрбэччэ харандааһы уһуктаан

ОЛОНХОХУТТАР

баран суруйар буоларбыт» – дин ахтыбыта баар.

Иккис дыкти олонхохутунан Моорук нэһилиэгиттэн төрүттээх Апросимова Татьяна Анисимовна – Татыйаас удабан буолар. Кини туһунан А.М. Апросимов манньк ахтар: «Октябрьской революция иннинэ Иван Иванович Сергеев III ханнык эрэ уолун уруутугар Татыйаас удабан, сорох кэпсээнинэн эр дьон олонхохуттардыын, сорох кэпсээнинэн дьахтар олонхохуттар ортолоругар күрээ былдыһан аатырбыта, бастаабыта үһү. Ити урууга биир бастын олонхохутунан Мэлдьэхси аатырбыт олонхохута Балабан уола Миисэ эбитэ үһү дин кэпсэнэр. Кини үһүээн быһытынан икки атахтаахха иннин биэрбэтэх киһи дэнэр. Онон Татыйаас удабан кини кэнниттэн иккис да буолбут эбит буоллабына, чахчы улахан олонхохут курдук көстөр. Иккис сэхэн быһытынан, дьахтар олонхохуттар ортолоругар бастаабыта үһү диэби чугас эргин дьахтар олонхохут, мин билэрбинэн, иккиэйэхтэр-үһүэйэхтэр эрэ. Оччотугар соччо сэхэн-сэппэн буолуо суох этэ». Онон Татыйаас удабан тыл илбиһин, хомуһунун баһылаабыт уһулчулаах олонхохут эбит.

Өссө биир ураты дьонунан буолаллар кус быһый, ат бөбө олонхохуттар: Нөөрүктэйи нэһилиэгиттэн Федоров Василий Федорович – Манчаары Баһылай, Тарабай нэһилиэгиттэн Бурнашев Иннокентий Иванович – Тон Суорун, Моорук нэһилиэгиттэн Зыков Константин Николаевич – Көтөр Көстөкүүн о.д.а.

Холобур, Зыков Константин Николаевич – Көтөр Көстөкүүн - Алаас Моорук нэһилиэгин улахан олонхохута. Көтөр Көстөкүүн кус быһый буолан, эдэригэр биир ороспуйтан куотарыгар Дьокуускай куоракка баар аппаны (Залогы) сүүрэн кэлэн буурдаан ыстанан быһааммыта үһү. Онтон сиэттэрэн Көтөр дин таптал аатын ылбыт.

А.М. Апросимов сибидиэнньэтинэн, 1927 с. Истээх дин сиргэ «Сабыйа баай» олонхону туруорууга сүрүн оруолу кини толорбутуттан көрдөххө тумус

туттар олонхохуттара быһылаах. Ол эрэн ити үһүээн Михаил Афанасьевич Порядин суруйбут: «Онно Константин Зыков сааһыран, ырыата-тойуга аанһа тахсыбат кэмэ буолан, бастыгнар кэккэлэригэр киирбэтэх» - дин хомойо былаастаах суруйбут. С.И. Боло суруйбутунан, Көтөр Көстөкүүн биэс олонхолооһо биллэр: «Эр Соботох», «Уол Туйгун», «Түгнэри Холорук», «Айы Дарын», «Олонхолоон Боотур».

Аны туран, уус идэтин баһылаабыт олонхохутунан биллэр Старостин Николай Петрович – Батана Ньюкулай. Кини 1873 сыллаахха Наахара нэһилиэгэр төрөөбүт. Батана Ньюкулай «Төрүөт Мэргэн» олонхотун 1945 с. Норуот айымньытын дьэтин фольклорина Сергеев Семен Григорьевич суруйбут. Ол туһунан Национальной архыпка харалла сытар тус анкетата туоһулуур.

Онтон кини сиэнэ Е.Н. Старостина: «Эһэм олус уус эбитэ үһү. Кини туппут дьэтигэр билигин мин олоробун, дьэиэм билигин да үчүгэй, көбүс көнө туулаах, үрдүк, сырдык. Онорбут олопосторо билигин да олох хамсаабаттар – хаадынаабаттар. Дьонно дьэиэни, дьэиэбэ туттулар тэриллэри, остуоллары, ыскааптары, олопостору онортоон биэрбитэ билингэ диэри ыалларга бааллар. Эн эһэн туппута, онорбута дииллэр. Эһэм булчут, балыксыт бөбө үһү. Бэйэтэ онорбут илимнэрэ, маһынан кыһан онорбут кус мончууктара, аһыйах сыллаахха диэри бааллара. Маһы, бэрэбинэни эрбиир (билингинэн, пилорама) эрбиилэрэ билигин да баар, уһанар тэрриллэрэ эмиэ», – дин суруйар.

М.К. Оконешников ахтытыгар, «Оччолорго мин улахан дьон кэпсииллэрин истэrim. Аба дойдуну сэриитин иннинэ, П.А. Ойуунускай уонна кини салайар институтун дьонно Николай Петрович Старостин – Батана оһонньор уонна Нөөрүктэйиттэн Кривогорницын Алексей – Борукаан, Оконешников Николай Саввич – Сааба Ньюкулааһа олонхолоорун кэлэн ыллатан, суруйбута дииллэрэ. Ону ити үс оһонньор бары бигэргэтэллэрэ» диир.

Өссө биир чабылхай холобурунан Бырама нэһилиэгин биллэр олонхохута Шестаков Яков Константинович – Ньэмэс Дьаакып буолар. Бу киһи үйэтин-сааһын тухары нэһилиэгин колхохугар тимир ууһунан үлэлээбитэ. Дьэиэни-уоту тутарынан, сэлэппиискэни охсорунан, холуоданы сууярынан, арааманы баайарынан, оһоһу ууарынан ыраах-чугас сирдэргэ аатырбыт мас ууһунан эмиэ биллэр эбит. Таатталы балабаны, ньэмэскэйдии мунугу нэһилиэгин эргинигэр бастакынан онортообут маастар туттааччы буолар. Ньэмэскэйдии мунугу онорорун иһин дьонно-сэргэтэ киниэхэ Ньэмэс Дьаакып дин ааты ингэрбиттэр. Бу киһи өссө хас да собурууну омуқ, кытай тылын билэрэ үһү. Ону таһынан ойуумсуйан, кыыраар идэлээх эбит. Ол туһунан Е.П. Попов манньк суруйар: «Дьаакып олонхолоорун саха народной суруйааччыта В.М. Новиков-Күннүк Уурастыырап бэрт элбэхтик истэн, айар үлэтигэр туттубута чуолкай. Эмиһинэн, Чүүйэнэн, Дьокуускайынан Дьаакыбы ир суолун ирдээн, тор суолун сонордоон, дьэтигэр ыныран хонор хоһоһо, күндү ыалдыт онгосторо, олонхотун, ырыатын-тойугун, чабырбаһын-пародиятын истэрэ, көрүннэрин көрөрө, өйүттэн хоһуйан туойарын, ойууннаан ыһарын, кутуран кулуһтарын, кэпсээн-ипсээн күлүмүрдэтэрин бэркэ дин сонурбуура, сэнээрэрэ, наадалаах диэбитин кичэйэн сурунара, ардыгар үрүтүрдүгэр хаста да хатылатара, сөбөрө-махтайара бэрт үгүс буолара».

Түмүктээн эттэххэ, Мэнэ-Хагалас улуһун олонхохуттара айылбаттан бэррилбит талааннарын толору арыһан, тыл бары кыаһын, имэннээбин, иччилээбин, хомуһуннааһын баһылаан биир дойдулаахтарыгар кыараабыт көхсүлэрин кэнэтэн, кылгаабыт санааларын уһатан биэрэ сылдыбыттара саарбажа суох. Билигин биһиги иннибитигэр Мэнэ-Хагалас улуһугар олоро сылдыбыт олонхохуттар тустарынан толору информацияны хомуйан «Мэнэ-Хагалас олонхохуттара» дин антология кинигэтин оноруу сорууга туура.